

Աղբրեջանը (Ազգաբաշխանը) Իրանի հյուսիս-արևելքում (Մարաստանի հյուսիս-արև-մուտքում) տեղադրված հի-նավորը իրանական գավառ է։ Նրա անվանումը դասական պարսկական Աղբրեջան (Աղբրաբայգան, որտեղից էլ, հավանաբար, հայերեն Աղբր-բայգան ձևը) անվանման ա-րարականացված ձևն է, որն իր հերթին սերում է միջին պարսկերեն Ատուրպատական (հմմտ. հայերեն Ատրպատա-կան, հունարեն Ատրոպատե-նե, ասորերեն Աղորբայգան) ձևից։ Այն դասվում է այնպի-սի տեղանունների թվին, որ-րոնք հանգում են ենթադրյալ առաջնորդի կամ նահապետի՝ սովյալ դեպքում Ալեքսանդր Մակեդոնացու գործարքներից մնիկ՝ Ատրոպատի (Ատուր-պատի) անվանը։ Վերջինս այս շրջանում մ. թ. ա. 321 թ. ստեղծված խոշոր պետական միավորի հիմնադիրն է։

սուր են որված հայտնի աղբր-բեջանցի գիտնական Ահմադ Բլաբափու աշխատություն-ներում։ Իրանցիները Առանի և Շիրվանի վերանվանումը դիտում են որպես էքսպան-սիոնիստական նպատակները։ իրագործման, Իրանի հյուսի-սային շրջանների անըսիայի միտում (նման ուսնձգություն-ներ իրապես եղան Ռետագա-յում Բերիայի դրածո Միրջա-ֆար Բագիրովի կողմից)։ Ի-րենց ցեղանվան և գավառի անվանման բունագրավման (ուզուրպացիայի) կապակցու-թյամբ աղբրեջանցիների դժ-գոծությունը, բացի քաղաքա-կան պատմությունից, ունի և պատմական արմատներ։ 2ը-նայած ինչպես բուն Աղբրե-ջանի, այնպես էլ նույնանուն խորհրդային հանրապետու-թյան բնակչությունը խոսում է նման՝ թյուրքական լեզվաբն-տանիքին պատկանող բար-բառներով, սակայն այդ երկու

ենց ժամանակի Աղբրեջանի մասին, հիշատակում են այն-տեղ կիրառվող առանձին յե-զուն՝ ազարին։ Նրանց շարա-դրանքից պարզ երևում է, որ այդ լեզուն պատկանում էր իրանական լեզվախմբին։ Բա-ցի այդ, մեզ հավաստի կերպով հայտնի է, որ Աղբրեջանի և Չինջանի բնակչությունը թուր-քալեզու դառնալուց առաջ խո-սում էր իրանական լեզուներով։

Յուրքական ցեղերը սկսել են 'թափանցել Աղբրեջանի և Ան-դրկովկանի հարավից նրան հարող շրջանների տարածքը սկսած 11 դարի սկզբից, որի հե-տևանքով 16-րդ դարի սկզբին արդեն այդ շրջանները մեծ մասամբ, բացառությամբ Հա-յաստանի, դարձան թրքախոս։ 1502-ից սկսած Աղբրեջանը դարձավ իրանական Սեֆևիդե-րի նորաստեղծ պետության հիմ-նաքերը (Սեֆևիդերը ծագում էին Արդաբիլից և խոսում էին

ներս ու քարքառները, որոնք տարածված են Աղբրեջանում և նրա շրջակայքում, պատկա-նում են իրանական լեզուների հյուսիս-արևմտյան խմբի մերձ-կասպյան ճյուղին. ամե-նայն հավանականությամբ նրանց շարքին է դասվում և աղբրեջանցիների (շվիտթել հարևան հանրապետության բնակիչների հետ) իրանախոս նախնիների լեզուն։ Այս բո-լոր քարքառները, սակայն, անկում են ապրել պաշտոնա-կան լեզվի՝ պարսկերենի տա-րածման հետևանքով, որը պատկանում է այլ՝ հարավ-արևելյան լեզվաճյուղին։

Աղբրեջանի շրջակայքի բար-բառների թվում միակ բացա-ռությունը, թերևս, բրդերենն է, որը չնայած նույնպես հյու-սիս-արևմտյան լեզու է, սա-կայն միանգամայն առանձին տեղ է գրավում այդ լեզվա-խմբում։ Առաջին հերթին, որովհետև այդ ժողովրդի նա-խահայրենիքը գտնվում էր հա-րավում՝ ենթադրաբար Իրանի կենտրոնական մասերում։ Բրդ-դերենի հիմքում ընկած բար-

ԱՂԲՐԵՋԱՆ ՏԵՂԱՆՎԱՆ, ԱԶԱՐԻ ԼԵԶՎԻ

ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ԱՅՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Առանձին պատմական ժա-մանակահատվածներում Ա-ղբրեջանը միավորվել է Ա-ռանի (ներկայիս Խորհրդային Աղբրեջանի) և Հայաստանի հետ, որ պատճառ է հանդի-սացել որոշ միջնադարյան աղ-բյուրներում Ազգաբաշխան տեր-մինի ընդարձակված մեկնա-բանման համար։ Այնուամե-նայնիվ, արաբ աշխարհագիր-ները միշտ տարբերակել են այդ տարածքը նրան հյուսի-սից սահմանակից Հայաստա-նից և Առանից։ Աղբրեջանի գլխավոր բնակավայրը դարեր շարունակ Արդաբիլն էր (ան-զբյիացի իրանագետ Հ. Բել-լին այս քաղաքի անվանումը համադրում է հայկական Ար-տավառ տեղանվան հետ)։ Հետագայում աղբրեջանական գլխավոր քաղաքը դարձավ Թավրիզը (հայկական աղ-բյուրների 'Կավրեժը)։

ըջանների ժողովուրդների էթ-նիկական և պատմաբանկու-թյան ձևավորումն ընթացել է բուրդովից տարբեր ճանա-պարհներով։ Իրանի աղբրե-ջանցիները կազմավորվել են իրանական ենթաշերտի (սուր-ստրատի) վրա, որն ունի խոր պատմական արմատներ և մշակութային ավանդույթներ։ Ինչ վերաբերում է Առանի թրքախոս բնակչությանը (այ-սինքն՝ ներկայիս Խորհրդա-յին Աղբրեջանի), ապա այն կազմավորվել է աղվանական ենթաշերտի վրա՝ թուրքական էթնիկական տարրի բացար-ձակ գերակշռումով, որն Իրա-նի աղբրեջանցիների սոմա-տիկ ձևավորման մեջ առանձ-նապես մեծ դեր չի խաղացել։ Այստեղ ավելի շուտ տեղի է ունեցել եկվոր ժողովրդի լեզ-վի տարածումն բնիկ ազգաբը-նակչության շրջանում, մի ե-րևույթ, որ բազմաթիվ գուգա-հեռներ ունի այլ ժողովուրդ-ների պատմության մեջ։ Ահա այդ պատճառով Իրանի ա-ղբրեջանցիները մարդաբա-նական տեսանկյունից, հոգևոր կառուցվածքով, մշակութային ավանդույթներով և այլ ազգա-գրական ցուցանիշներով խիստ տարբերվում են Խորհրդային Աղբրեջանի բնակիչներից։ Ա-ռաջինների ինքնանվանումն իրանական է, նրանք համա-րում են իրենց իրանցի աղբր-բեջանցիներ (իրանիյե ազար-բայջանի), իսկ իրենց լեզուն դիտում են որպես գուտ տե-ղական բարբառ։ Հատկանշա-կան է, որ այժմյան Իրանում պանիրանիստներն ու համաի-րանական միասնության ջա-տագովները մեծամասամբ ծա-գում են Աղբրեջանից։

Այս գավառի թուրքացումից առաջ նրա բնակչությունը խո-սում էր մի լեզվով, որ կոչվում էր ազարի (այսինքն՝ աղբր-բեջաներեն)։ Մենք շատ սուղ տեղեկություններ ունենք այդ լեզվի մասին. հիմնականում դրանք 10—12-րդ դարերի ա-րաբ հեղինակներ Իրն-Հատու-կայի, Մուկադդասիի, Մասու-դու և Յակուբի վկայություն-ներն են, որոնք խոսելով ի-

տեղական ազարի բարբառով)։ Ըստ ավանդության, հարստու-թյան հիմնադիր Շեյխ Սաֆին բանաստեղծություններ է գրել իր մայրենի լեզվով։

Ազարի լեզվի գոյության մա-սին կողմնակի պատմական տեղեկություններից բացի, պահ-պանվել են նաև ուղղակի բը-նագրային վկայություններ պարսկական միջնադարյան հուշարձաններում՝ առանձին մեջբերումների և տասից ավելի բանաստեղծական քառյակ-ների ձևով։

Մասնագիտական գրակա-նության մեջ կարծիք է հայտ-նվել, որ ազարի լեզվի մեր-օրյա շարունակությունը թա-լիշերենն է, որով խոսող բը-նակչության փոքր կոչակներ ստիված են Աղբրեջանի և նույն անունը այժմ կրող հարե-վան հանրապետության տա-րածքում, ուր նրանք գաղթել են հետագայում։ Ազարիի մեզ մատչելի քառապաշարի և թալիշերենի միջև գոյություն ունեն մի շարք կարևոր հըն-չյունական գուգահեռներ և ընդհանուր բառեր։ Իհարկե, սուկա նյութը քավական չէ լրիվ պատկերացում կազմելու այս լեզվի կամ նրա բարբառ-ների մասին։ Սակայն այն ան-կասկած պետք է դասել իրա-նական լեզուների շարքը, ավելին՝ կարելի է իրանական լեզուների պատմական բար-բառագիտության օգնությամբ վերականգնել այդ կորսված լեզվի ընդհանուր ուրվագծերը։

Այսպես, ելնելով Իրանի հյուսիսում իրանական բար-բառների տեղաբաշխումից, հնարավոր է որոշակի հետե-վություններ անել նրանց այն խմբի մասին, որին պատկա-նել է Աղբրեջանի անհայտա-ցած լեզուն։ Նշված գավառից դեպի արևելք, Կասպից ծովի հարավային ստիբ եզերող բարձր լեռներում և ծովափնյա կիզերենը, գիլաներենը (գիլա-քի) և մագանդարաներենը, իսկ լեռնաշղթայի մյուս կող-մում, Սեմնանի հարևանու-թյամբ՝ մի քանի այլ բարբառ-ներ։ Հարավում՝ Չագրոսի լեռներում, վկայված են գուրա-նի (ավրոմանի, քանդուկա, քաջալանի) բարբառները, որ-րոնք սահմանազատում են Ի-րանը Իրաքի հարթավայրից։ Սահմաններձ Ջողա քաղա-քից հարավ՝ Մարանդի մոտ կա մի նեոաքրոքական բար-բառ՝ հարզանին։ Հեռավոր հյուսիս-արևմուտքում Իրանի սանմաններից դուրս ընդհուպ մինչև պատմական Հայաստա-նի (Բարձր Հայք) արևմտյան սահմանները բնակվում են գազաները կամ դմիկները (այս ժողովրդին երբեմն տր-խաբամբ համարում են թըր-դերիմի մասը), որոնք տեղա-փոխվել են 'Ելյամից' Կասպի-ծովի հարավում գտնվող Կիլ-յանի լեռնային շրջանից։ Չագալներն նույն խմբի մեջ է մտնում թալիշերենի, նար-զանի, ցիլաքի և սեմնանի նետ։ Բոլոր թվարկված լեզու-

բառներով խոսողների տեղա-փոխությունը դեպի հյուսիս, հավանաբար, սկսվել է մ. թ. ա. 7—10-րդ դարերում։ Ինչ վերաբերում է նրանց թա-փանցմանը պատմական Հա-յաստանի տարածքները, ապա այն շատ ավելի ուշ է տեղի ունեցել՝ 16-րդ դարի առաջին կեսերից։

Վերադառնալով մերձկասպ-յան լեզուներին, ինչպես ար-դեն ասվեց, նրանք կարող են հիմք հան-դիսանալ իրենց ազգակից ազարիի որոշ լեզվաբանական առանձնահատկությունն էր ի բացահայտման համար՝ նը-պաստելով այս լեզվի ընդհա-նուր բնութագրի ամբողջաց-մանը։

Թերթային հողավածի սահման-ներում հնարավոր չէ սպառել բոլոր այս հարցերը։ Դա թերե-վուս անհրաժեշտ էլ չէ։ Մա-կայն կասկածից դուրս է, որ ներկայիս մեր հարևանները և՛ էթնիկապես, և՛ մշակութային-պատմական տեսանկյունից ոչ մի ընդհանուր բան չունեն բուն Աղբրեջան նահանգի բը-նակչության հետ։ Այս նա-հանգի անվան բունագրավումը դեռևս այդ շրջանի բնակչու-թյան հետ ազգային նույնու-թյան վկայություն լինել չի կա-րող։ Սա լույ սկիզբն էր կեղ-ծիքների այն հսկայական շար-քի, որը հետագայում դարձավ այդ հանրապետության գիտա-կան, ինչպես և դեկավար շրջանների գործելակերպի հիմնական նորման։

Սեֆևիականելով օտար երկ-րանունն ու ազգի անվանումը, նորաստեղծ ժողովուրդը, որը նախկինում կոչվում էր կովկաս-յան թաթար, պետք է բնա-կանաբար ձգտել ամրապնդել իր կարգավիճակը պատմական, մշակութային և հասարակա-կան ատրիբուտներով։ Պետք էր անհրապաղ «ստեղծել» հին պատմություն, դասական գը-րականություն, պատմության և արվեստի հուշարձաններ և այլն։ Եվ ամա Մովսես Կա-ղանկատվեցին, Դավթթայի Քերթոլը, Մխիթար Գոշը, Նի-զամին, Ֆիզուլին, Նասիմին, Բարբաթ Խոռամդինը «դար-ձան» աղբրեջանական (իհար-կե, նոր իմաստով) մշակու-թյան և քաղաքական գործիչ-ներ։ Գանձասարի վանքը, հայկական խաչքարերը և գորգերը «դարձան» աղբրեջա-նական արվեստի հուշարձան-ներ։ Եվ այլն, և այլն...

ԳԵՒԵՆԻԿ ԸՈՍՏՐՅԱՆ
բանասիրական գիտու-թյունների բեկնածու

375019, Երևան-19, Կենտրոնական գլխավոր խմբագրի տեղակայ. 58, ասպար. 58-97-30, գիլայի, երազարական 58-97-20, արձակի 1
231 բնագրված էջով
ՀԿԿ Կենտկոմ